

УДК 070.487(47+57)»1953/1964»:741.5.041:316.444.24-058.237

Образи інтелігенції в карикатурах журналу «Крокодил» у 1953-1964 рр.

Гела Оксана Миколаївна

У статті розглядається проблема репрезентації інтелігенції в карикатурах журналу «Крокодил». Автором встановлено, що найбільш уживаною була категорія творчої інтелігенції, а образи, як правило, були представлені з негативно-комічною конотацією і створювалися на підставі протиставлення фізичної і розумової праці.

Ключові слова: інтелігенція, карикатура, образ, «Крокодил»

Гела Оксана. Образы интеллигенции в карикатурах журнала «Крокодил» в 1953-1964 гг. В статье рассматривается проблема репрезентации интеллигенции в карикатурах журнала «Крокодил». Автором установлено, что наиболее употребляемой была категория творческой интеллигенции, а образы, как правило, были представлены с негативно-комической коннотацией и создавались на основании противопоставления физического и умственного труда.

Ключевые слова: интеллигенция, карикатура, образ, «Крокодил»

Hela Oksana. Images of the intelligentsia in the cartoons of the magazine «Krokodil» in 1953-1964.

The article deals with the problem of representation the intelligentsia in the caricatures of the magazine «Krokodil». The author found that the category of creative intelligentsia was the most used, images as a rule, were presented with a negative comic connotation and also were created on the basis of the opposition of physical and mental labor during this period.

Keywords: intelligentsia, caricature, image, «Krokodil»

Традиція використання сатири в якості транслятора ідеологій, ідей, стереотипів виникла досить давно. Однак саме в Радянському Союзі сатиричне мистецтво посіло особливе місце в ієрархії пропагандистських інструментів [14, с. 125] завдяки наявності таких характеристик, як схематичність, доступність сприйняття та емоційно-оціночна складова. Одним із прикладів використання цього виду гумору стали сатиричні журнали, в яких міститься велика кількість політичної і соціальної карикатури. При цьому карикатура мала змогу транлювати певні стереотипи у свідомості радянської людини.

Період хрущовської «відлиги» відзначається амбівалентністю багатьох політичних, соціальних і культурних процесів. Незважаючи на вже сформований до цього часу позитивний образ нової радянської інтелігенції, на яку і спиралася в ідеологічному плані влада, продовжував функціонувати і інший, упереджений погляд (відносно того, що інтелігенція мала потенційну можливість до інакомислення). Ці явища знайшли своє відображення у візуальній культурі того часу. Відповідно до цього, метою статті є необхідність проаналізувати особливості репрезентації інтелігенції, створити типологію образів і простежити їхню еволюцію на прикладі журналу «Крокодил».

Журнал «Крокодил» був найпопулярнішим загальносоюзним сатиричним виданням. Він почав випускатися з 1922 р. у видавництві «Робітничої газети», а з 1930 р. – у видавництві «Правда» [15, с. 176]. Тираж до 1964 р. досяг позначки в 2 млн. 50 тис. примірників. Періодичність випуску журналу в досліджуваний період – 36 номерів на рік (кількість сторінок – 16). При цьому, журнал грав досить помітну роль у житті радянського суспільства. Він виконував різні функції: розважальну, виховну, інформаційну, орієнтаційно-мотиваційну, комунікативну, організаційно-інтегруючу (по відношенню до інших сатиричних, і не тільки, видань). До журналу постійно зверталися люди зі скаргами, побажаннями та, що характерно, ці листи не тільки публікувалися: так, редакція нерідко особисто зверталася в партійні та комсомольські органи для вирішення відповідних проблем (питання звільнення тих, хто зловживав повноваженнями, вирішення житлово-побутових проблем і т. ін.).

Історіографічної базою дослідження є праці, присвячені аналізу карикатур, зокрема, можна відзначити статті харківської дослідниці Є. Єремєєвої [3], яка всебічно вивчає радянські карикатури, що містяться в журналі «Перець». Цікаві підходи до вивчення візуальної культури на прикладі радянських плакатів запропоновано в роботах С. Плаггенборга [12] та М. Ніколаєвої [11]. Також, потрібно згадати роботи Т. Віхавайнена і Г. Касьянова [2; 4], в яких розглядається таке явище, як інтелігенція.

Відзначимо, що поняття «інтелігенція» було введено і стало активно вживатися на території Російської імперії з 60-х рр. XIX ст., при цьому протягом десятиліть його значення і конотації неодноразово змінювалися. Дорадянське розуміння цього явища було розглянуто у «Віхах» (1909 р.), і головним критерієм визначення інтелігенції була визнана ідеологічна складова. Сприйняття феномена інтелігенції в Радянському Союзі відбувалося крізь призму двох головних категорій – розумової праці як основи діяльності і наявності вищої освіти (найчастіше визначальним для інтелігенції в карикатурах була наявність диплома). Саме таке розуміння сутності інтелігенції знайшло своє відображення в карикатурах журналу «Крокодил».

Протягом радянського періоду професійно-кваліфікаційна структура інтелігенції ускладнювалась. Наразі до неї відносили інженерно-технічну і наукову інтелігенцію, діячів літератури і мистецтва, працівників освіти, охорони здоров'я. Можна розрізняти також групи інтелігенції за ступенем творчого характеру праці, рівнем кваліфікації та відповідальності [1].

У зв'язку з тим, що карикатура в періодичних виданнях є масовим джерелом, виникла необхідність застосування контент-аналізу з практичною реалізацією у вигляді створення бази даних. До бази даних увійшла 831 карикатура з 400 номерів, виданих за період хрущовської «відлиги». Загальна кількість текстів (як візуальних, так і наративних) за цей період становить близько 24 000 тис., з яких половина – візуальні джерела. Отже, за підрахунками близько 4 % становили сюжети, присвячені інтелігенції: її особливостям, ролі у суспільстві та особистісним недолікам.

Для подальшого аналізу було створено 5 таблиць – «Метадані», «Персонажі», «Простір», «Сюжет», «Текст». Таблиця «Метадані» містить в собі такі імена полів – «№», «Рік», «Номер журналу», «Розмір» (великий, середній, малий), «Наявність підпису».

Таблиця «Персонажі» дає змогу типологізувати та прослідкувати еволюцію образів інтелігенції. Таблиця містить в собі категорії: «№», «Персонаж тип» (спеціалісти сільського господарства, науково-технічна, діячі літератури на мистецтва, науково-академічна, інші), «Персонаж вид» (інженер, художник, письменник, поет, учений, редактор, критик, драматург, режисер, композитор, цитатчик, лектор, зоотехнік, агроном, лікар, ветеринар, артист, студент, вчитель, музикант, винахідник, конструктор, сценарист тощо), «Стать», «Характеристика» (негативна, позитивна, комічна, нейтральна, негативно-комічна, нещасна), «Роль в діалозі» (першорядна, другорядна), «Положення в просторі», «Вид зображення».

Таблиця «Простір» покликана допомогти при аналізі символічного поля карикатури. Вона містить такі елементи: «№», «Кордон» (темпоральний, територіальний, відсутній), «Композиція» (центр, периферія), «Світ речей» (окуляри, костюм, книга, ручка, люлька тощо), «Колір». Таблиця «Сюжет» зосереджена на безпосередньому аналізі проблематики, актуалізованої в кожній окремій карикатурі. Вона містить наступні категорії: «№», «Проблематика: загальна» (сучасність, минуле), «Проблематика: приватна» (канцеляризм, непрофесіоналізм, алкоголізм, бездарність і т.п.). Нарешті, таблиця «Текст» була створена для додаткового аналізу тих карикатур, які є допоміжними по відношенню до текстової частини (це могли бути фейлетони, памфлети, байки і т.п.). Відзначимо, що деякі позиції бази даних (чоловіки / жінки, кордони, композиція, колір, світ речей) у зв'язку з поставленою метою дослідження в даній статті аналізуватися не будуть.

З усього масиву карикатур умовно можна виділити наступні типи інтелігенції: діячі літератури та мистецтва (письменники, поети, художники, архітектори, композитори, артисти тощо); науково-академічна інтелігенція (вчені, лектори, викладачі), з якою тісно було пов'язане питання діяльності науково-дослідних інституцій, що нерідко ставали об'єктами уваги карикатуристів; науково-технічна інтелігенція (інженери, конструктори, винахідники); спеціалісти сільського господарства (агрономи, зоотехніки, ветеринари); та інші (вчителі, лікарі, адвокати, студенти, медичні сестри). Варто зазначити, що ці групи є тісно пов'язаними між собою, а віднесення представників до тієї чи іншої категорії відбувається згідно з професійно-кваліфікаційною структурою інтелігенції.

Розподіл кількості карикатур в журналі «Крокодил» у хрущовський період виглядає наступним чином (див. Графік 1.):

Графік 1. Динаміка зображення інтелігенції в карикатурах журналу «Крокодил» у 1953-1964 рр.

Динаміка кількості сюжетів, присвячених інтелігенції, показує, що найбільшу кількість карикатур було опубліковано в 1954 році – 117. Це пояснюється тим, що процес послаблення ідеологічного контролю на 1954 р. ще не розпочався (в 1954 р. – кількість позитивних конотацій в карикатурах – 2%; а в 1956 р. – 10 %). Окрім того, порівнювати з 1953 р. важко, адже карикатури аналізувалися з 25 номеру журналу «Крокодил» (за основу використане формальне перебування при владі М. С. Хрущова). Другий сплеск спостерігається в 1956 р. – 99 карикатур, що безпосередньо пов'язано з тими суспільно-політичними подіями, які мали місце в житті Радянського Союзу, зокрема, XX з'їздом КПРС, на якому відбулося

засудження культу особистості Й. В. Сталіна та його політики. Наслідком цього стало деяке послаблення ідеологічного тиску в області літератури та мистецтва.

Однак, у результаті відбулося зростання активності інтелігенції, що змусило владу переглянути політику щодо останньої. У зв'язку з цим характерною є постанова Президії ЦК КПРС (закритий лист до партійних організацій) «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилазок антирадянських, ворожих елементів» від 19 грудня 1956 р., в якій зазначається: «... необхідно всіляко поліпшити ідейно-політичну роботу серед інтелігенції, виховуючи її в дусі беззавітного і чесного служіння радянському народові. Велика роль в ідейному вихованні радянських людей належить друку і радіо. Однак за останній час в ряді газет і журналів стали з'являтися такі статті, фейлетони, оповідання та малюнки, в яких у неправильному світлі показується наша дійсність. Це свідчить про те, що редакційні колеги деяких газет і журналів послабили увагу до ідейної сторони публікованих матеріалів. Необхідно, щоб у всій своїй діяльності радянська преса і радіо неухильно керувалися політикою партії ... » [13]. Публікація відповідного листа пояснює одну з причин різкого зростання кількості карикатур на інтелігенцію в 1956 році.

Характерною риторикою наповнювалися не тільки закриті листи, але й наради з питань літератури і мистецтва, партійні з'їзди і пленуми ЦК, зустрічі інтелігенції з керівниками партії тощо. Втім, зростання числа карикатур пояснюється не тільки безпосереднім впливом державної політики на періодичну пресу (журнал «Крокодил» був частиною офіційного дискурсу), але й реакцією самої інтелігенції на ці процеси (редактори, художники журналу і були тією самою інтелігенцією).

Як бачимо, на графіку ще один сплеск кількості карикатур спостерігається в 1963 р. Причиною цього є події, що відбулися протягом кінця 1962 р. та початку 1963 р. Так, 1 грудня 1962 р. відбулася виставка художників-авангардистів студії «Нова реальність», яку відвідав М. С. Хрущов, розкритикувавши представлені там твори мистецтва. Авангардизм, що з'явився в межах багатьох течій, особливо яскраво прослідковувався в кубізмі та абстракціонізмі. Саме представники цих напрямків мистецтва стали головним об'єктом висміювання в карикатурах журналу «Крокодил» у 1963 р. Показовими стали й інші події: варто згадати про закриті зустрічі М. С. Хрущова з діячами літератури і мистецтва 17 грудня 1962 р. та 7-8 березня 1963 р. (ці події описані в повісті О. І. Солженіцина «Буцалось телятко з дубом»), на яких була засуджена творча діяльність художників, скульпторів, письменників та ін.

Характерно, що головною проблематикою сюжетів карикатур, які аналізуються, була тема корисності праці та її якості. У 1953-1964 рр. інте-

лігенцію висміюють не як носіїв «старої культури», як це було в 1930-х рр., а як носіїв теоретичного знання, яке не має відчутного практичного значення. Сюжетні характеристики, як правило, носять побутовий характер і пов'язані з критикою наступних недоліків, притаманних інтелігенції: письменники відірвані від життя [5, с. 13], інженери і агрономи зайняті виключно канцеляристською роботою [10, с. 13], [6, с. 5], архітектори виступають як творці недоречних будівельних надбудов [9, с. 5], викладачі використовують у своїх лекціях велику кількість цитат і т. д. Таким чином, відбувається протиставлення фізичної і розумової праці, де остання виступає як непотрібна, та, що немає практичного значення для індустріального розвитку держави.

Варто відзначити, що були поширені й інші сюжети, які створювали позитивний образ радянської інтелігенції – діяльність радянських вчених в Антарктиді (як протиставлення до «тепличного вченого»), критичний тиск бюрократизму на творчих людей, негативний вплив паперової роботи на продуктивність праці, однак, ці сюжети були нечисленими.

Одним із результатів дослідження стало виявлення найбільш повторюваних образів, які характеризують різні категорії інтелігенції. Так, 58% (481 карикатура) становлять зображення, на яких представлена творча інтелігенція (діячі літератури та мистецтва). Головним об'єктом уваги були незадовільні результати їхньої інтелектуальної діяльності, наприклад, відірваність письменників від сучасності, небажання створювати новий продукт, плагіат.

Ці образи протягом хрущовського періоду зазнавали певної трансформації. Наприклад, образ художника еволюціонував наступним чином: від художника-ледаря, безталанного та однотипного в 1953-1954 рр. до гіперболізації творчості художників-абстракціоністів в карикатурах та актуалізації певних особистісних якостей: нарцисизму, некритичного ставлення до творчості наприкінці хрущовського періоду. При цьому, трансформація образів відбувалася в залежності від тих загальнокультурних процесів, що мали місце в країні.

Карикатури на науково-академічну інтелігенцію склали 19% (155) від загальної кількості. Каноном зображення став образ інтелігента-вченого, який займається непотрібними суспільству дослідженнями. Цікавою є доля дисертантів у карикатурах: так, єдиним результатом деяких дисертацій стає вчений ступінь. Часто постає питання відсутності професійної етики – використання чужих думок у роботі, приписування вчених заслуг собі тощо. З цими сюжетами тісно пов'язана критика науково-дослідних інститутів, в яких працює інтелігенція (Інститут сходознавства, Інститут бджільництва і т.д.). Так, в Інституті бджільництва займаються вивченням однієї бджоли, ставлячи наукову проблему наступним чином: «Чи може бджола стрибати?» [7, с. 2].

Спеціалісти сільського господарства, незважаючи на свою затребуваність саме в хрущовський період, склали всього 7% (60) від загальної кількості карикатур. Найбільш вживаним став образ сільського інтелігента-канцеляриста, відірваного від роботи в полі, який не бажає їздити в село і «ходить навкруги» [8, с. 7]. Частіше за інших використовувався образ агронома, якого зображували як тимчасове явище на селі, недосвідченого та такого, який бачить культури лише на виставці чи на папері. Характерно, що в карикатурах журналу «Крокодил» не висвітлювали проблеми, пов'язані з таким явищем, як «лисенківщина» (наприклад, таврування генетиків), яке мало місце в цей час.

Зображення науково-технічної інтелігенції склали 5% від загального числа карикатур. Характерно, що образ інженера-шкідника, який дуже часто зустрічається в 1930-і рр., у цей період відсутній. Тепер його замінили образи інженера-непрофесіонала, інженера-канцеляриста. Відзначимо також, що відбуваються зміни у «світі речей» інженерів: так, професійна форма на карикатурах часто замінюється діловими костюмами.

Категорія «інші» становила 11% карикатур і представлена, перш за все, нейтральними чи позитивними образами лікарів і вчителів, а також образами студентів, лаборантів, бібліотекарів та ін. Для цих зображень найчастіше використовувався такий вид комічного, як гумор. Студентство, як правило, зображували ледарями, які не бажають відвідувати лекції чи складати іспити. До цього додавався відповідний тавруючий зовнішній вигляд – одяг, який носили стиляги. Варто зазначити, що використовувався і позитивний образ студентства (наприклад, студентів МДУ), які виступали предметом гордості в державі.

У цілому, кількість позитивних образів радянської інтелігенції була незначною – 7 % від загальної кількості. Це пояснюється, насамперед, жанровою особливістю карикатур, спрямованих, у першу чергу, на гіперболізацію недоліків і їх висміювання. Позитивний образ міг створюватися різними шляхами: на протиставленні конотаційних характеристик (позитивного та негативного героя-інтелігента), або за допомогою використання портретних зображень, дружніх шаржів конкретних діячів, які прославили свою країну.

Крім того, позитивний образ інтелігенції формувався через певні категорії інтелігенції в карикатурах. Так, образ вчителя використовується всього 14 разів (з 831), при цьому, більшість з карикатур носять нейтральний характер, а сам вчитель виступає другорядним персонажем з позитивною конотацією. Також, карикатура на конструкторів зустрічається лише 3 рази, що пов'язано з практичними результатами їхньої праці, корисної в загальнодержавних масштабах.

Здебільшого створення позитивного образу радянської інтелігенції покладалося на плакати, які були покликані прославити державу, стимулювати до праці тощо. Наприклад, на плакаті В. І. Говоркова «Молодий інженер, в цех!» (1956) міститься образ ідеального інженера, інтелігента, який не стоїть на місці, а прагне до роботи (малюнок не статичний, він у русі). Зображення в цьому випадку абсолютно реалістичне, у той час як карикатурні малюнки часто гіперболізовані: люди на них можуть зображуватися в польоті, у зменшеному вигляді і т. п.

У 1950-1960-х рр., на відміну від 1920-1930-х рр., іконографічний образ інтелігента стає більш комічним. Інтелігент на зображувальному полі карикатури розміщується ближче до периферії, також нерідко відбувається порівняння антагоністів: працюючого робітника, який здебільшого зображений статично, та інтелігента-неробу. Інколи інтелігента розміщують у композиційному центрі, але у зменшеному масштабі, демонструючи таким чином зневажливе ставлення до нього. У деяких карикатурах використовується розмежувальна лінія – недоторканий кордон (до та після, або минуле та сучасність), при цьому на зображувальному полі діючими фігурами є гіперболізовані образи бінарних опозицій – праці та лідарства. Художній хід недоторканості кордонів акцентує увагу на емоційній складовій зображення, «захищаючи» читачів від поганого минулого.

Водночас, у хрущовський період художники відмовляються від методу історичної ретроспективи. Якщо для 1920-1930 рр. було характерно створення карикатур на підставі звернення до образів «контрреволюційної» інтелігенції (есерів, меншовиків, зокрема популярним був образ Л. Троцького, тобто, по суті відбувалося ототожнення з ворогом, «Чужим») або використання дорадянського розуміння сутності інтелігенції, то в досліджуваній період ці образи створювалися виключно в межах категорії «Свого».

Показово, що кількість карикатур у журналі «Перець» вдвічі менша, аніж у журналі «Крокодил». При цьому, статистика показує відмінності в політиці журналів, що проводилась по відношенню до інтелігенції. Для «Перця» характерна актуалізація місцевих, більш приватних, «злободенних» проблем діяльності представників інтелігенції (проблема пияцтва інтелігенції, наприклад, в журналі «Крокодил» практично відсутня). У той же час, «Крокодил» намагався висвітлити загальні, глобальні недоліки інтелігенції. Обумовлено це не тільки географією (республіканське vs загальносоюзне видання), але й відмінністю того значення, що надавалося журналам «Перець» та «Крокодил».

Варто зазначити, що персонажі були, як правило, збірними, безіменними. Такий спосіб давав змогу конструювати стереотипи відносно тих чи інших категорій інтелігенції. Цікавим є той факт, що в журналі в до-

сліджуваний період, як правило, не висвітлювалися конкретно-історичні події, пов'язані з проблемою взаємин влади та інтелігенції. Наприклад, переслідування Б. Л. Пастернака за здобуття ним Нобелівської премії в галузі літератури (роман «Доктор Живаго») взагалі не були висвітлені в журналі, хоча це питання отримало широкий резонанс серед радянської, не тільки літературної, інтелігенції (згадати хоча б статті з газет «Правда», «Літературна газета», негативні висловлювання головного редактора «Нового світу» К. М. Симонова тощо). На нашу думку, це було обумовлено тим, що в хрущовський період були скорочені кадри в цензурі, зокрема, при редакціях журналів, газет. Таким чином, штатні працівники отримали більшу можливість самостійно відбирати матеріал.

Самостійність у виборі матеріалу для публікацій – це не єдина особливість хрущовського періоду для журналу «Крокодил». Так, редакцією журналу в 1953-1964 рр. було створено ряд нових рубрик, в яких головними об'єктами сюжетних сцен ставала інтелігенція: «У світі лірики»; «Роздуми біля театрального під'їзду»; «Критичні сонети»; «Просимо слова»; «Картинки про художників»; «Таланти і шанувальники»; «Любов і колби»; «В іронічному ключі»; «Серед муз і грацій»; «Літературні пародії»; «Близько науки і навколо техніки». Деякі з цих рубрик продовжили своє існування і в наступні роки. Варто сказати, що саме на 1953-1964 рр. припадає найбільша кількість карикатур, присвячених інтелігенції.

Таким чином, трансформація образів інтелігенції в карикатурах журналу «Крокодил» відбувалася в межах загальнокультурних історичних процесів. Найбільш поширеним стало висвітлення образів тих представників інтелігенції, які займалися питаннями літератури та мистецтва. Спектр елементів, що склали образи інтелігенції, базувався як на негативних (псевдонауковці, які займаються непотрібними суспільству дослідженнями, чи не працюють взагалі, при цьому отримавши науковий ступінь завдяки родинним зв'язкам), так і на позитивних професійно-особистісних якостях (професіоналізм, висока продуктивність, «служіння» державі). Тематичні сюжети і проблематики, які висвітлювалися на сторінках журналу говорять про те, що проблема інтелігенції як носіїв «старої культури», характерна для карикатур 1920 – 1930-х рр., у досліджуваний період не ставилася. Основою при конструюванні образів стало питання протиставлення фізичної (матеріальної) і розумової (духовної) праці.

Література

1. Большая советская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bse.sci-lib.com/article055456.html>. Доступ – 11.11.2017 р.
2. *Вихавайнен, Т.* Внутренний враг: борьба с мещанством как моральная миссия русской интеллигенции / Т. Вихавайнен. – СПб., 2004.
3. *Еремеева, Е.* Изучение советского юмористического дискурса с помощью технологий баз данных: на материалах журнала «Перец» и советских политических анекдотов [Электронный ресурс] / Е. Еремеева. – Режим доступа: http://kleio.asu.ru/2013/4/hcsj-42013_14-24.pdf. Доступ – 15.10.2017 р.
4. *Касьянов, Г.* Інтелігенція як носій національної ідеї і культури. Історіографічні і джерелознавчі проблеми [Электронный ресурс] / Г. Касьянов. – Режим доступа: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nzvdpu_ist_2004_8_3.pdf. Доступ – 15.10.2017 р.
5. Крокодил. – 1954. – №7.
6. Крокодил. – 1954. – №8.
7. Крокодил. – 1954. – №11.
8. Крокодил. – 1954. – №15.
9. Крокодил. – 1954. – №17.
10. Крокодил. – 1954. – №35.
11. *Николаева, М.* Динамика образа врага в советском плакате (1917-1941) и модели идентификации советского человека / М. Николаева // Диалог со временем. – 2012. – № 39. – С. 372-386.
12. *Плаггенборг, С.* Революция и культура. Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / С. Плаггенборг. – СПб., 2000.
13. Постановление Президиума ЦК КПСС «Письмо ЦК КПСС к партийным организациям «Об усилении политической работы партийных организаций в массах и пресечении вылазок антисоветских, враждебных элементов»» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.coldwar.ru/hrushev/postanovleniye-ob-usilenii-politicheskoy-raboti.php>. Доступ – 15.10.2017 р.
14. *Фокин, А.* Советская смеховая культура в эпоху «развернутого строительства коммунизма» / А. Фокин // Вестник Челябинского государственного университета. – 2007. – №. 13. – С. 125-130.
15. *Стькалин, С., Кременская, И.* Советская сатирическая печать 1917-1963: справочник. – М., 1963.